

Αρχαίοι Έλληνες ιατροί σε ιατρικά κείμενα του Νεότερου Ελληνισμού

Δ. Καραμπερόπουλος

Παιδίατρος, Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ενδεικτικά γίνεται αναφορά σε ιατρικά βιβλία του Νεότερου Ελληνισμού, στα οποία διαπιστώνεται ότι οι συγγραφείς τους αναφέρονται στους αρχαίους Έλληνες ιατρούς, ιδιαίτερα στον Ιπποκράτη και τον Γαληνό. Το στοιχείο αυτό δείχνει το ενδιαφέρον τους για την πνευματική ιατρική κληρονομιά, η οποία είναι η βάση της δυτικής Ιατρικής, και επιπλέον δείχνει το πνευματικό επίπεδο των συγγραφέων τους. Ιδιαίτερα αξίζει να μνημονευθούν οι περιπτώσεις των

καθηγητών του 20ού αιώνα Γεωργίου Σκλαβούνου και Κων. Χωρέμη, οι οποίοι στα βιβλία τους έχουν καταχωρήσει πολλές παραπομπές και με αποσπάσματα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, δείγμα της δυναμικής του πνεύματός τους, και οι οποίοι θα πρέπει να αποτελούν παράδειγμα στους νεότερους Έλληνες ιατρούς. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε αρκετά ελληνικά ιατρικά συγγράμματα και εργασίες λείπει οποιαδήποτε αναφορά στους αρχαίους.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΥΡΕΤΗΡΙΟΥ: Ιπποκράτης, Γαληνός, Νεότερος Ελληνισμός, Ιατρικά βιβλία

Αρχαίοι Έλληνες ιατροί σε ιατρικά κείμενα του Νεότερου Ελληνισμού

Τα ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα κατά τη βυζαντινή περίοδο αποτελούσαν την κύρια πηγή ιατρικής γνώσης και μέσω αυτών των χειρογράφων έγινε η μεταφορά της ιατρικής γνώσης και στην Ευρώπη. Από την πρώτη κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Σταυροφόρους το 1204 άρχισε η συστηματική λαφυραγή των χειρογράφων με έργα του Αριστοτέλους, του Ιπποκράτους, του Γαληνού, του Ορειβασίου, του Αετίου κ.ά. Η κατάσταση αυτή αυξήθηκε μετά την οριστική της πτώση και κατάληψή της από τους Οθωμανούς το 1453. Οι βασιλικές αυλές της Δύσης, όπως και του Βατικανού, συγκέντρωναν εκτός των άλλων και ιατρικά χειρόγραφα.

Τα Πανεπιστήμια της Ιταλίας και των άλλων χωρών της Ευρώπης εγκολπώθηκαν την ελληνική Ιατρική, περιλαμβάνοντάς την στα προγράμματα εκπαίδευσής τους. Τα έργα του Αριστοτέλους, του Ιπποκράτους και του Γαληνού τυπώνονται στην Ευρώπη και επιπλέον

μεταφράζονται στα λατινικά και διδάσκονται συστηματικά στα Πανεπιστήμια της Ιταλίας κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα, τα οποία στη συνέχεια συνέβαλαν στην περαιτέρω ανάπτυξη της ανατομίας καθώς και των άλλων κλάδων της Ιατρικής¹.

Οι Έλληνες της μεταβυζαντινής εποχής (Τουρκοκρατίας-Λατινοκρατίας) σπούδαζαν την Ιατρική στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, όπου έρχονταν σε επαφή με την αρχαία ελληνική ιατρική κληρονομιά και γίνονταν κοινωνοί των ιατρικών κειμένων του Ιπποκράτους, του Γαληνού και των άλλων αρχαίων Ελλήνων ιατρών. Η επικοινωνία τους με τα αρχαία ελληνικά ιατρικά κείμενα διαπιστώνεται από το γεγονός ότι καταγράφεται στα ελληνικά ιατρικά βιβλία, τα οποία από τον 18ο άρχισαν να εκδίδονται και κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αυξήθηκαν σημαντικά, ιδιαίτερα μετά την

1. Ενδεικτικά βλ. «Η πρώτη πνοή του Ουμανισμού ήλθε στη Δύση με τις μεταφράσεις του Ιπποκράτους και των άλλων Ελλήνων ιατρών και με τα σχόλια του Αβερρόη», Arturo Castiglioni, *Ιστορία της Ιατρικής*, Εισαγωγή-επιμέλεια-συμπλήρωμα Ν. Σ. Παπασπύρου, τόμ. 1, Αθήνα 1961, σελ. 315.

ίδρυση της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837. Οι συγγραφείς των ελληνικών ιατρικών βιβλίων κάνουν χρήση των έργων των αρχαίων συγγραφέων, κατά κύριο λόγο του Ιπποκράτους, αλλά και του Γαληνού, του Αρεταίου, του Διοσκουρίδου κ.ά., με παράθεση μάλιστα πολλές φορές και αποσπασμάτων από αυτά.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται ενδεικτικά περιπτώσεις συγγραφέων² ιατρικών βιβλίων από τον 18ο και εξής, στα οποία καταχωρίζονται αναφορές στους αρχαίους Έλληνες ιατρούς, ιδιαίτερα των Ιπποκράτους, Γαληνού, Διοσκουρίδη κ.ά.

1. Ο λόγιος Αντώνιος Στρατηγός (1691;-1758) μετέφρασε το βιβλίο του Ιταλού καθηγητού Ανατομίας Giovanni Domenico Santorini³ (1681-1737) με τίτλο «Διδασκαλία θεωριοπρακτική περί των πυρετών». Σε αυτό γίνεται αναφορά (σελ. 31) στο έργο του Ιπποκράτους «Επιδημιών» και στη σελ. 91 επισημαίνεται ότι ο Sanctorius (1561-1636) «έγραψε πολλά υπομνήματα εις τον Ιπποκράτην, εις τον Γαληνόν και εις τον Αβικένναν», ενώ στη σελ. 107 σχετικά με το θεραπευτικό μέσο το αποκαλούμενο «κάθαρσις», παρατίθεται το απόσπασμα από τον Ιπποκράτη, Αφορισμοί, Τμήμα Α', 24: «εν τοίσι οξέσι πάθεισιν ολιγάκις και εν αρχήσι τήσι φαρμακείησι χρέεσθαι, και τούτο προεξευκρινήσαντα ποιείειν», το οποίο το αποδίδει μάλιστα και στη νεοελληνική γλώσσα, «εις τα οξέα πάθη ολιγόταταις φοραίς, και μάλιστα εις την αρχήν τους, τυχαίνει να μεταχειρίζεται καθένας τα καθαρτικά ιάματα. Και τούτο ακόμη πρέπει να κάμνη με προμελετημένον και τέλειον στοχασμόν».

2. Ο ιατροφιλόσοφος Θωμάς Μανδακάσης (1709-1796), εκ Καστορίας καταγόμενος, δημοσίευσε τη δίγλωσση, ελληνικά-λατινικά, διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ιάματα», Λειψία 1757, και στις υποσημειώσεις καταχωρίζει αποσπάσματα από τα έργα των αρχαίων ιατρών. Συγκεκριμένα από τον Ιπποκράτη παραθέτει δεκατέσσερα αποσπάσματα από τους «Αφορισμούς», δύο από το «Περί τροφής» και από ένα από «Προρρητικός Α'», «Επιδημιών Βιβλίου ΣΤ'», «Περί φυσών», «Περί τέχνης», «Περί διαίτης

οξέων» και «Περί παθών».

3. Ο εκ Σιατίστης ιατροφιλόσοφος Δημήτριος Καρακάσης (1734-1804) δημοσίευσε τη δίγλωσση, ελληνικά-λατινικά, διδακτορική διατριβή με τίτλο «Περί της Φλοβοτομίας ως ουκ αεί αναγκαίας εν τοις οξέσιν άμα και κακοήθεσι πυρετοίς», ο οποίος στην αρχή της μελέτης του (σελ. 1-2) μετά τη φράση «ο μέγας εκείνος Ιπποκράτης ο των ιατρών κορυφαίος» γράφει για τα κενωτικά βοηθήματα και παραθέτει δύο αποσπάσματα από τους «Αφορισμούς», Τμήμα Α', 2 και Τμήμα Β', 29.

Επίσης, στο βιβλίο του «Ποιημάτια ιατρικά», Βιέννη 1795, παραθέτει αποσπάσματα από αρκετά έργα του Ιπποκράτους, «Περί φυσών», «Περί ευσημοσύνης», «Περί τόπων των κατ' ανθρώπου», «Περί τέχνης», «Νούσων», «Περί φύσιος ανθρώπου», «Περί αρχαίης ιητρικής», «Περί διαίτης», «Προρρητικός», «Αφορισμοί», «Επιδημιών», «Περί τροφής», «Παραγγελία», «Περί χυμών», «Περί διαίτης οξέων», «Περί γυναικείης φύσεως», «Νόμος», «Επιστολή προς Δημόκριτον», «Κωακάι προγνώσεις».

4. Στη θεωρούμενη ως πρώτη ελληνική Αφροδισιολογία⁴ του ιατρού Ιωάννη Νικολίδη, του εκ της Γράμμοστας Καστορίας καταγόμενος, «Ερμηνεία περί του πώς πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ήγουν η μαλαφράντζα», Βιέννη 1794, στο Πρώτο Μέρος σε ιδιαίτερη σελίδα (σελ. 4) ο συγγραφέας παραθέτει απόσπασμα από το έργο του Ιπποκράτους «Περί παθών, 1». Το αναγράφει στην αρχαία γλώσσα, «Άνδρα χρη, όστις... Επίστασθαι δε τούτων έκαστα, όσον εικόσ ιδιώτην», και το αποδίδει παράλληλα στη νεοελληνική, για να γίνει κατανοητό από τους αναγνώστες του, στοιχείο που δείχνει τον διαφωτιστικό του ρόλο όπως έχουμε υποστηρίξει. Είναι από τις λίγες φορές που αρχαίο ιατρικό κείμενο αποδίδεται στη νεοελληνική γλώσσα.

Παρόμοια, στην αρχή του δευτέρου μέρους του βιβλίου του ο Νικολίδης παραθέτει το απόσπασμα: «Ιπποκράτης, Επιδημιών πρώτη. Ασκήειν περί τα νοσήματα δύο. ωφελείν ή μη βλέπειν», που είναι από το «Επιδημιών, Το Πρώτον, Κατάστασις Δεύτερη 5». Μάλιστα, εξηγεί ότι «Οπού θέλει να ειπή: Ο ιατρός εις ταις αρρωστίαις πρέπει να αγωνίζεται να κάμη ένα από τα δύο, ήγουν ή να ωφελήση τον άρρωστον ή καν να μην τον βλέψη». Επιπροσθέτως, διαπιστώσαμε ότι ο Νικολίδης στη διδα-

2. Για τους συγγραφείς αυτούς βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο (1745-1821)*, Βιβλιοθήκη της Ιατρικής αρ. 1, εκδ. Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2003.

3. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το όνομά του φέρει ο επικουρικός πόρος του παγκρέατος, πόρος Santorini.

4. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η Πρώτη Ελληνική "Αφροδισιολογία" του 1794, περιοδ. *Αρεταίος*, τόμ. 6, τεύχ. 22, (Οκτ.-Δεκ. 2002), σελ. 249-252, και ανεξάρτητα, Αθήνα 2006.

κτορική του διατριβή⁵, Βιέννη 1780, καταχωρίζει αποσπάσματα από τον Ιπποκράτη στα ελληνικά, τα οποία μεταφράζει στα λατινικά.

5. Ο ιατρός Κωνσταντίνος Μιχαήλ (1751-1816), καταγόμενος από την Καστοριά, όταν ακόμη σπούδαζε Ιατρική στη Βιέννη μετέφρασε το βιβλίο του διάσημου τότε ιατρού της Λωζάννης Samuel Andre Tissot (1728-1797) με τίτλο «*Εγχειρίδιον του εν ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου, διαλαμβάνον περί της των πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων υγείας*», Βιέννη 1785. Στο κείμενο προς τον αναγνώστη μνημονεύει τον Ιπποκράτη και καταχωρίζει ένα εκτενές απόσπασμα από το έργο «*Περί διαίτης το πρώτον, 2*» σχετικά με «*τον μέλλοντα ορθώς ξυγγράφειν περί διαίτης*». Στη συνέχεια, σε ιδιαίτερη σελίδα παραθέτει μεγάλο απόσπασμα, τις πρώτες δέκα σειρές, από την επιστολή «*Δημόκριτος προς Ιπποκράτην περί φύσιος ανθρώπου*». Καταχωρίζει παραπομπές από τα έργα του Ιπποκράτους, στη σελ. 23, «*Εν τη προς τον Ιπποκράτην επιστολή*» του Δημοκρίτου, στη σελ. 41 «*Περί υγρών χρήσιος*», και στη σελ. 166 «*Περί ιερής νούσου, 17*». Αναφορά μόνο του ονόματος του Ιπποκράτους συναντούμε στις σελ. 7, 9, 42 και 109.

Επίσης, ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ στο βιβλίο με τίτλο «*Διαιτητική, ης προτέτακται και Ιστορία συνοπτική περι αρχής και προόδου της ιατρικής επιστήμης*», το οποίο εκδόθηκε στη Βιέννη το 1794, παρέθεσε κείμενα από τον Ιπποκράτη. Συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος, που θεωρείται ως η πρώτη ιστορία της Ιατρικής στην ελληνική γλώσσα, όπως έχουμε υποστηρίξει⁶, εκτός από το κείμενο, το οποίο αφιερώνεται στον Ιπποκράτη, παρατίθενται σε υποσημειώσεις αποσπάσματα από τα έργα «*Περί αρχαίης ιητρικής*», «*Ιπποκράτης Αβδηριτών τη βουλή και τω δήμω χαίρειν*», «*Δημόκριτος Ιπποκράτει ευ πράττειν*». Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, το οποίο επιγράφεται «*Διαιτητικά παραγγέλματα*», καταχωρίζονται αποσπάσματα από τα έργα «*Περί διαίτης υγιεινής*», «*Περί τροφής*», «*Περί γονής*», και κάνει μνεία του έργου «*Περί ιερής νούσου*».

5. Joannes Nicolides, *Dissratiō inauguralis Psysiologico-Medica sistens Pyogoniam*, Viennae 1780, βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, 18ου αι., τόμ. II, Παρίσι 1928, αρ. 995, σελ. 326.

6. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η πρώτη Ιστορία της ιατρικής στην ελληνική γλώσσα*, εκδόσεις Αθ. Σταμούλης, Αθήνα-Πειραιάς 1994, σελ. 26.

6. Ο καταγόμενος από την Κρήτη ιατρός Κήρυκος Χαιρέτης (1756-1830) σπούδασε στην Πάδοβα μαζί με τον Ιωάννη Καποδίστρια και τον Κωνστ. Βαρδαλόχο⁷ και την επόμενη χρονιά από τη λήψη του πτυχίου εξέδωσε το βιβλίο με τίτλο «*Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας*», Βενετία 1798, το οποίο όπως έχουμε υποστηρίξει⁸ θεωρείται ως το πρώτο βιβλίο Φυσιολογίας στα ελληνικά για το αναπνευστικό, το πεπτικό και το κυκλοφορικό σύστημα. Ο Χαιρέτης στο τέλος του βιβλίου, όπου αναπτύσσει τις απόψεις του πως το ύδωρ είναι «*Γενικόν φάρμακον*»⁹, στη σελ. 63 σημειώνει: «*Ο μέγας πατήρ της ιατρικής Ιπποκράτης και ο περίφημος Γαληνός το ύδωρ κατά πρώτον διορίζουσιν εις τους πυρετούς*». Στη συνέχεια παραθέτει ρήση του Ιπποκράτους δίνοντας και μία επεξήγηση αυτής της φράσης, που είναι, όπως διαπιστώσαμε, από τους «*Αφορισμούς, Τμήμα Δεύτερον 11*». Για τις ιδιότητες του ύδατος σημειώνει ότι «*ο Ιπποκράτης ερμηνεύει εν σημείον εις διάκρισιν του καλού ύδατος λέγων ύδωρ το ταχέως θερμαινόμενον και ταχέως ψυχόμενον κουφότατον*», φράση η οποία είναι από τους «*Αφορισμούς, Τμήμα Ε', 26*», και επιπλέον απαντάται στο «*Επιδημιών Το Δεύτερον 11*».

7. Ο ιατρός από τη Φιλιππούπολη και μετέπειτα καθηγητής της Ιατρικής Σχολής στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Αθηνών Αναστάσιος Γεωργιάδης (Λευκίας) (1773-1853) εξέδωσε ένα πολυσέλιδο δίγλωσσο, ελληνικά-λατινικά, βιβλίο με τίτλο «*Αντιπανάκεια*», Βιέννη 1810. Το βιβλίο αυτό περιέχει την πολυπληθέστερη βιβλιογραφία, όπως έχουμε επισημάνει¹⁰, από τα ιατρικά

7. Κων. Σάθα, *Νεοελληνική φιλολογία*, εν Αθήναις 1868, σελ. 655.

8. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική επιστημονική γνώση...*, ό.π., σελ. 77. Το βιβλίο επανεκδόθηκε φωτομηχανικά με επιμέλεια, εισαγωγή, σχόλια του Μανώλη Δετοράκη, Ηράκλειο 2002.

9. D. Karaberopoulos, A. Oeconomopoulou, «“Water, universal medicine” according to doctor Kyrikos Chairētis, 1798», *3rd Meeting of the International Society for the History of Medicine*, 11-14 September 2005, Patra, Στα ελληνικά δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Δέλτος*, τεύχ. 39 (2010), σελ. 15-18 και ανεξάρτητα Αθήνα, 2010.

10. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η αποδοχή της ευρωπαϊκής ιατρικής επιστήμης μέσω των ελληνικών βιβλίων της προεπαναστατικής περιόδου», στον τόμο *Πρακτικόν Η επιστημονική σκέψη στην ελληνικό χώρο 18ος-19ος αι.*, Αθήνα,

βιβλία της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Περιέχει και τις περισσότερες παραπομπές στα έργα του Ιπποκράτους, σε δεκατέσσερα έργα: «Παραγγελίαι», «Περί τέχνης», «Προγνωστικόν», «Περί Νούσων», «Περί Αρχαίης ιητρικής», «Ορκος», «Αφορισμοί» «Νόμος», «Περί φύσιος ανθρώπου», «Περί διαίτης οξέων», «Περί φυσών», «Περί διαίτης», «Περί αέρος, υδάτων, τόπων», «Περί νούσων». Παραπέμπει επίσης και σε έργα των Γαληνού, Αρεταίου, Διοσκουρίδου, Αλεξάνδρου Τραλλιανού, Αετίου, Παύλου Αιγινήτου, Αριστοτέλους, Πλάτωνος και Θεοφράστου.

8. Τη διδακτορική του διατριβή, ο ιατρός Ιωάννης Σεραφείμ από το Βουκουρέστι υποστήριξε ενώπιον των καθηγητών της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού και την ίδια χρονιά, το 1815, τη μετέφρασε και εξέδωσε από τα γαλλικά ο φίλος του ιατρός Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος¹¹ (1790-1867), με τίτλο «Περί των εν γένει χολερικών πυρετών», Παρίσι 1815. Στη διατριβή καταχωρίζονται 14 παραπομπές με αποσπάσματα από τους «Αφορισμούς» του Ιπποκράτους και περαίνει τον Πρόλογό του (σελ. XII) με φράση του Ιπποκράτους, «ο φιλόσοφος ιατρός είναι ίσος με τον Θεόν». Ομοίως και ο μεταφραστής ιατρός Γ.Κ. Τυπάλδος στον πρόλογό του «Προς τον Αναγνώστην» αναφέρεται στην «βιβλιοθήκην της Κω και την ιατρική ύλην του Διοσκορίδου», φράσεις οι οποίες δείχνουν ότι μελετούσε τα έργα του Ιπποκράτους και του Διοσκουρίδου και επιπλέον παραθέτει αποσπάσματα από το έργο «Περί χυμών, 3», καθώς επίσης και τους «Αφορισμούς» 17 και 20 του Τετάρτου Τμήματος.

9. Ο ιατρός Πέτρος Ηπήτης (1795-1861) ανακηρύχθηκε διδάκτωρ στην Ιατρική Σχολή της Βιέννης και την ίδια χρονιά εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο «Λοιμολογία», 1816. Στην αρχή του βιβλίου έχει απόσπασμα από το έργο του Ιπποκράτους «Περί αρχαίης ιητρικής, 4», το οποίο το μεταφράζει στην απλή ελληνική γλώσσα. Στο κείμενο με την «Ιστορία της Πανώλης» παραπέμπει στα έργα «Ιπποκράτους, Επιδημιών 2, 3, Γαληνός, Επιδημιών 1, 3». Επίσης, στη σελ. 23, παραπέμποντας στα έργα «Αφορισμοί», «Προγνωστικόν», «Επιδημιαί»,

διερωτάται «Ποίος εμπορεί να πιστεύση, ότι ο πατήρ της ιατρικής Ιπποκράτης, αν εγνώριζε την φοβεράν πανώλην μας, δεν ήθελε την περιγράψει ακριβέστατα, γεμίζων ολόκληρα φύλλα; Μ' όσ' αναφέρει εδώ κ' εκεί εννοεί πότε ταύτην, πότε' εκείνην την κακοήθη νόσον, όχι όμως το Θενατικόν».

10. Το έργο του Ιπποκράτους «Περί αέρων, υδάτων, τόπων» εξέδωσε ο Αδαμάντιος Κοραής το 1816 στο Παρίσι. Σε αυτό πρόσθεσε μία εισαγωγή εκ 55 σελίδων με τίτλο «Προς τους σπουδάζοντας την Ιατρικήν ομογενείς νέους»¹², στην οποία, εκτός από τις αναφορές στον Ιπποκράτη, καταχώρισε υποσημειώσεις από τα έργα του και μερικές φορές παραθέτει και αποσπάσματα από αυτά. Συγκεκριμένα παραθέτει 14 αποσπάσματα από τα έργα «Νόμος», «Περί ιερής νούσου», «Περί αέρων, υδάτων, τόπων», «Περί ευσημοσύνης», «Παραγγελίαι», «Περί φυσών», «Ορκος», «Κωακάι προγνώσεις», «Επιδημιών», «Αφορισμοί», «Περί παθών».

Επίσης, ο Κοραής έχει αποσπάσματα και από τα έργα του Γαληνού, «Υγιεινών α'», «Όροι ιατρικοί», «Περί φλεβοτομίας προς Ερασίστρατον», «Θεραπευτικής μεθόδου», «Των Ιπποκράτους γλωσσών εξήγησις», «Περί της των απλών φαρμάκων δυνάμεως».

12. Επισημαίνουμε ότι και στο πρώτο μέχρι σήμερα θεωρούμενο ιατρικό στα ελληνικά βιβλίο του Σταύρου Μουλαΐμου, *Αντιδοτάριον*¹³, Βενετία 1724, παρατηρήσαμε ότι, εκτός από τα ονόματα του Γαληνού, του Πλίνιου και άλλων Ευρωπαίων ιατρών, όπως του W. Harvey, καταχωρίζεται στη σελ. 172 και ένα κείμενο από τους «Αφορισμούς» του Ιπποκράτους, ο οποίος αποκαλείται «ο θεός Ιπποκράτης», «Αφορισμοί, Τμήμα Α' 21»¹⁴, «α δει άγειν, όκου αν μάλιστα ρέπη, ταύτη άγειν, διά των ξυμφερόντων χωρίων».

13. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του ιατρού

12. Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Β', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988, σελ. 322-378.

13. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Σταύρου Μουλαΐμου, *Αντιδοτάριον*, Βενετία 1724: Το πρώτο στα ελληνικά ιατρικό βιβλίο», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 37, Ιωάννινα 2003, σελ. 483-490.

14. Στη νεοελληνική γλώσσα αποδίδεται: «Αν πρέπει να δοθεί μια διέξοδος σε υγρά, η διέξοδος αυτή πρέπει να δίνεται διά καταλλήλων θεραπευτικών μεθόδων επί των καταλλήλων μερών».

Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ Ε.Ι.Ε., 1998, σελ. 340 (331-346).

11. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ένα αβιβλιογράφητο κείμενο του 1815 για την προστασία από την πανώλη*. Γεωργίου Κοζάκη Τυπάλδου, *Περί καθαρισμού του αέρος διά του αλικού οξέος*, εκδόσεις Α. Σταμούλη, Αθήνα-Πειραιάς 1994.

Ιωάννη Δονά (1761-1839), ο οποίος στο βιβλίο του «*Επιστολή απολογητική*»¹⁵, Βενετία 1802, υποστηρίζει ότι η κυκλοφορία του αίματος ήταν γνωστή στον Ιπποκράτη και σε άλλους ιατρούς πριν από τον «Αρβέυ» (W. Harvey, 1578-1657). Για ενίσχυση της απόψεώς του παραθέτει σχετικά αποσπάσματα, τα οποία αποδίδει και στη νεοελληνική, από έργα του Ιπποκράτους, «*Περί τόπων κατά άνθρωπον*», «*Περί τροφής*», «*Περί καρδίας*», «*Περί διαίτης*». Επίσης, για τη διαπνοή παρατίθεται απόσπασμα από το «*Επιδημιών το Έκτον*».

Για την απήχηση των έργων του πατέρα της Ιατρικής, Ιπποκράτους, στα ιατρικά κείμενα της προεπαναστατικής εποχής, διαφωτιστικός είναι ο παρατιθέμενος πίνακας. Παρατηρούμε ότι 26 έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής καταγράφηκαν στα ιατρικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με 153 συνολικό αριθμό αναφορών, εκ των οποίων οι 104 ήταν και με αποσπάσματα από τα έργα του Ιπποκράτους, ενώ 49 ήταν αναφορές με απλή παραπομπή σ' αυτά. Διαπιστώνεται ότι από τα 26 έργα οι «*Αφορισμοί*» χρησιμοποιούνται περισσότερο καλύπτοντας τα δύο πέμπτα των αναφορών και ακολουθούν τα έργα «*Περί αρχαίας ιητρικής*» και «*Επιδημιών*». Στοιχείο που δείχνει την εξοικείωση των Ελλήνων συγγραφέων της τότε εποχής και με τα κείμενα του Ιπποκράτους.

Συγκεντρωτικός πίνακας αναφορών σε έργα του Ιπποκράτους στα ιατρικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Έργα Ιπποκρατικά	Σύνολο αναφορών Α Β		
1. Αφορισμοί	63	48	15
2. Περί αρχαίας ιητρικής	7	4	3
3. Επιδημιών	9	5	4
4. Περί τέχνης	6	4	2
5. Περί φυσών	6	3	3
6. Παραγγελίαι	6	4	2
7. Περί παθών	5	3	2
8. Νόμος	5	3	2
9. Περί νούσων	4	3	1
10. Περί αέρων, υδάτων, τόπων	4	-	4
11. Περί ιερής νούσου	4	2	2

15. Βλ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τόμ. 1. 1801-1818, Βιβλιολογικό Εργαστήριο, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997, αρ. 1802.21, σελ. 35.

12. Περί τροφής	4	4	-
13. Περί διαίτης οξέων	3	2	1
14. Επιστολαί	3	3	-
15. Προγνωστικόν	3	1	2
16. Περί διαίτης	4	1	3
17. Περί ευσημοσύνης	3	3	-
18. Προρρητικός	2	2	-
19. Περί διαίτης υγιεινής	2	1	1
20. Περί φύσιος ανθρώπου	2	1	1
21. Όρκος	2	1	1
22. Περί υγρών	1	-	1
23. Περί γονής	1	1	-
24. Περί τόπων των κατά άνθρωπου	2	2	-
25. Κωακαί προγνώσεις	1	1	-
26. Περί καρδίας	1	1	-
ΣΥΝΟΛΟ	153	104	49

A== Αναφορές με αποσπάσματα

B= αναφορές μόνο με παραπομπές

Ενδεικτικά, στη συνέχεια, μνημονεύονται περιπτώσεις νεότερων συγγραφέων, οι οποίοι στα ιατρικά κείμενά τους παραπέμπουν στους αρχαίους Έλληνες ιατρούς.

14. Στο βιβλίο του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή, «*Υγιεινά παραγγέλματα*»¹⁶, Παρίσι 1829, καταχωρίζονται αρκετά χωρία από διάφορους αρχαίους συγγραφείς. Από την «*Οδύσσεια*» ρ' 322 του Ομήρου παρατίθεται χωρίο σχετικά με τα αποτελέσματα του ζυγού της δουλειάς, όπως επιπλέον είναι η αμάθεια και η βαρβαρότητα. Στη σελ. ι' καταχωρίζεται χωρίο από τον Πίνδαρο, *Πυθιονικός*, ειδ. Α', στροφ. Ε', κωλ. Ιβ' «*μη παρίει καλά... αψευδεί δε προς άκμονι χάλκευε γλώσσαν*» και στη σελ. κ' παρατίθεται κείμενο από τα Προλεγόμενα του Κοραή εις το «*Περί αέρων, υδάτων και τόπων του Ιπποκράτους*», έκδ. β', σελ. μδ', στο οποίο σημειώνεται ότι «*το δραστηκώτατον μέσον και την υγείαν να φυλάσσωσι και την ζωήν να μακρύνωσιν, είναι των ψυχικών παθών η μετρίασις*».

Επίσης, αναγράφεται κείμενο από το έργο του Ιπποκράτους, «*Παραγγελίαι β*», «*ευ δ' έχει νοσεόντων μεν επιστατέειν, ένεκεν υγιείης. Υγαιόνων δε φροντίζειν,*

16. Φιλίππου Ηλιού Κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια, τόμος Δεύτερος 1818-1832*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2011, αρ. 1829.36, σελ. 370.

ένεκεν ανοσίης, φροντίζειν και υγαιονόντων, ένεκεν ευ-σχημοσύνης». Μάλιστα, το αποδίδει στη νεοελληνική, «είναι καλό να επιβλέπη κανείς τους ασθενείς για να τους θεραπεύση από τη νόσο και να φροντίζει για τους γερούς ανθρώπους να τους διατηρήση καλά στην υγεία τους. Καλό επίσης να φροντίζει κανείς για τους γερούς ανθρώπους για να δείξη τα καλά του αισθήματα». Και συνεχίζει να ερμηνεύει τον όρο «ευσχημοσύνη» με τα λόγια του Κοραή πάλι από τα Προλεγόμενά του, σελ. μδ', σημ. 2, «Ευσχημοσύνην εδώ λέγει, όχι μόνην την εξωτέραν της στολής και των κινήσεων του σώματος κοσμιότητα και ευτασίαν, ως ενόησαν οι εξηγηταί, αλλ' απλώς την αρετήν, την οποίαν στοχάζεται ως αιτίαν υγείας». Τέλος, τονίζεται ότι η μετρία άσκηση της φωνής όχι μόνον δεν επιφέρει βλάβη, αλλά και ωφελεί, παραθέτοντας και ένα απόσπασμα από τον Παύλο τον Αιγινήτη, «Βιβλίον πρώτον, Περί αναφωνήσεως», «ο δε των βαρυτέρων ήχων φθόγγος χρήσιμος. Ώστε τούτον ασκητέον...».

15. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το βιβλίο του ιατρού Γρηγορίου Καλλιρρόη¹⁷, «Παραγγελία περί υγείας και μακροβιότητος, έτι δε και πρόχειροι θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνιδίων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων», Βενετία 1829, στο οποίο καταχωρίζονται πάρα πολλά αποσπάσματα από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, στοιχείο που δείχνει την εξοικείωσή του με τα κείμενά τους. Μνημονεύονται και πολλοί σύγχρονοι, νεότεροι ιατροί. Τα μνημονευόμενα έργα από τους αρχαίους συγγραφείς, των οποίων παρατίθενται αποσπάσματα, είναι τα εξής: εκ του Ιπποκράτους, «Περί αέρων, υδάτων και τόπων», «Περί γονής», «Περί παρθενίων», «Περί γυναικείων», «Περί επικυήσεως», «Περί οδοντοφυΐης», «Περί διαίτης υγιεινής», «Παραγγελία», «Αφορισμοί», «Περί διαίτης οξέων», «Περί φύσιος ανθρώπου», «Περί ιερής νούσου», «Περί τέχνης ιατρικής», «Περί διαίτης», «Περί παθών», «Περί οξέων παθών», «Περί των εντός παθών», «Περί αδένων», «Περί νούσων», «Περί φυσών», «Προρρητικός», «Περί ελκών», «Περί ευσχημοσύνης».

Επίσης εκ του Γαληνού, «Υγιεινών», «Υπόμνημα εις την περί τροφήν ρήσιν του Ιπποκράτους», «Περί τροφών δυνάμεως», του Αετίου, «Υγιεινά παραγγέλματα Γαληνού», «Περί διδασκαλίας υγιεινής», του Παύλου Αιγινήτου, «Βι-

βλίον α'», του Ορειβασίου, «Περί τροφών εκ των Αντύλλου», «Περί αστίας εκ των Αντύλλου», «Περί εγρηγόρσεως εκ των Αντύλλου», «Περί ιππασίας», «Περί αιώρας», «Περί θαλασσιών υδάτων», Αρεταίου, «Περί των κατά την κύστιν οξέων παθών», «Περί χρονίων παθών». Ακόμη παρατίθενται αποσπάσματα εκ του Πλουτάρχου, «Υγιεινά παραγγέλματα», του Ησιόδου, «Έργα και Ημέραι», και του Αριστοτέλους, «Προβλήματα».

16. Ο ιατρός Ιωάννης Βούρος¹⁸ στο βιβλίο του «Περί νοσοκομείων σχεδιάσμα», Παρίσι 1831, εκτός από τις πολλές παραπομπές σε ξένους συγγραφείς, παραθέτει και αποσπάσματα από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Όπως, Πλάτωνος, «Πολιτεία», «Συμπόσιον», «Νόμοι». Πινδάρου, «Πυθιονικός». Πausανίας, «Κορινθιακά», «Αττικά». Αριστοφάνους, «Πλούτος». Πλουτάρχου, «Σόλων». Πλινίου, «Φυσική ιστορία». Γαληνού, «Εισαγωγή ή ιατρός», «Περί των του Ιπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων». Ιπποκράτους, «Παραγγελία», «Περί αέρων, υδάτων και τόπων». Αθηναίου, «Δειπνοσοφισταί». Ομήρου, «Οδύσσεια». Ιουλιανού, «Επιστολαί». Σωζόμενου, «Εκκλησιαστική ιστορία». Γρηγορίου Ναζιανζηνού, «Λόγοι». Μνημονεύει ακόμη τους Διογένη Λαέρτιο, Στράβωνα, Ηρόδοτο, Χρυσόστομο, και Ρούφο Εφέσιο.

17. Ο ιατροφιλόσοφος Διονύσιος Πύρρος, πρώτος πρόεδρος της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών¹⁹, στο βιβλίο του «Εγκόλπιον των Ιατρών», Ναύπλιο 1831, τόμ. πρώτος, παραθέτει στην αρχή τον «Όρκο» του Ιπποκράτους σε παράφραση του Βασιλόπουλου Μπαλάνου²⁰. Καταχωρίζει τριακόσιες εξήντα έξι παθήσεις, στις οποίες παραθέτει και 77 «Αφορισμούς» του Ιπ-

18. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Σχολεία Ιατρικής Παιδείας στην Ελλάδα. 1. Ιατροχειρουργικόν Σχολείον (1835-1837). 2. Χειρουργική Σχολή (1838-1840)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 97-102.

19. Για τον Διονύσιο Πύρρο βλ. Γεράσιμος Α. Ρηγάτος, *Η Ιστορία της Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών 1835-1985*, Αθήνα 1985, 30-34, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

20. Γεώργιος Κ. Πουρναρόπουλος, «Περί χειρογράφου κώδικος του έργου του Μεγάλου Διδασκάλου του Γένους Μπαλάνου Βασιλόπουλου (†1760)». *Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας της Ιατρικής. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των ετών 1965-1966*. Αθήνα 1967, σελ. 273-287. Του ίδιου, «Προεισαγόμενα στον Όρκο», *Ιπποκράτης Άπαντα τα έργα*, έκδ. Α. Μαρτίνου, Αθήνα [1968], τόμ. Β', σελ. 300-301, όπου και παρατίθεται ο «Όρκος» στην παράφραση του Μπαλάνου Βασιλόπουλου.

17. Φιλίππου Ηλιού Κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια...*, ό.π., αρ. 1829.63, σελ. 381.

ποκράτους στην απλή γλώσσα, στοιχείο και αυτό του διαφωτιστικού έργου του. Επίσης, στις σελ. 243-246, Τμήμα Δεύτερον, με τίτλο «Προγνωστικοί Αφορισμοί του Ιπποκράτους εκ των καιρών και αέρων» παραθέτει 19 «Αφορισμούς» και στη συνέχεια στο Τμήμα Τρίτον άλλους 8 «Αφορισμούς», και στις σελ. 300-304 έχει το Τμήμα Πέμπτον, με τίτλο «Διαιτητική των αρρώστων εκ των Αφορισμών του Ιπποκράτους», όπου παραθέτει άλλους 26 «Αφορισμούς», αποδίδοντάς τους και πάλι στη νεοελληνική γλώσσα.

18. Ο καθηγητής της Χειρουργικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ιωάννης Ολύμπιος (1802-1869) στο βιβλίο του «Εγχειρίδιον περί της σωματικής ανατροφής των παιδίων»²¹, Αθήνα 1837, παραθέτει στη σελ. 8 και 131 αποσπάσματα από τα «Υγιεινά παραγγέλματα» του Πλούταρχου και καταχωρίζει στη σελ. 24 και χωρίο από τη Μήδεια για το θυμό, «και μανθάνωμεν οία δραν μέλω κακά. Θυμός δε κρείσσω των εμών βουλευμάτων». Στη σελ. 76 μνημονεύει από του Αδαμαντίου Κοραή τα Προλεγόμενα, δεύτερη έκδοση του «Ιπποκράτους Περί αέρων, υδάτων και τόπων», σελ. νε', σχετικά με το ενδιαφέρον για την ανεύρεση της καταλλήλου τροφού. Επίσης, στη σελ. 95 σχετικά με το λουτρό των παιδιών με κρύο νερό παραθέτει κείμενο του Γαληνού χωρίς όμως τη σχετική παραπομπή.

19. Ο Καθηγητής Δαμιανός Γεωργίου στη σελίδα τίτλου του «Εγχειριδίου Φυσιολογίας του ανθρώπου», Αθήνα 1848, καταχωρίζει κείμενο του Ιπποκράτους, «Περί αρχαίας ιητρικής», το οποίο όπως διαπιστώσαμε είναι Περί αρχαίας ιητρικής 20, «ουκ ένι δυνατόν ιητρικήν ειδέναι, όστις μη οίδεν, ότι εστίν άνθρωπος, και όπως εγένετο πρώτον, και όπως συνεπάγη».

20. Ο ιατρός Ιωάννης Ζωχιός στη σελίδα τίτλου του βιβλιαρίου του «Στεφανωθέντος Εγχειριδίου Ειδικής Φυσιολογίας Έλεγχος», Αθήνα 1869, αναγράφει ένα απόφθεγμα του Ιπποκράτους, το οποίο έχει σχέση με την επίκριση, χωρίς όμως να παραπέμπει στο σχετικό έργο του Ιπποκράτους. Διαπιστώσαμε, ωστόσο, ότι το απόσπασμα αυτό είναι από το «Επιδημιών το Τρίτον 16», «μέγα μέρος ηγέομαι της τέχνης είναι το δύνασθαι κατασκοπέεσθαι περί των γεγραμμένων ορθώς. Ο γαρ γνους και χρεόμενος τούτοισιν ουκ αν μοι δοκέη μέγα σφάλλε-

σθαι κατά την τέχνην». Στη νεοελληνική γλώσσα = Θεωρώ σαν ένα σημαντικό μέρος της ιατρικής τέχνης την ικανότητα να μπορεί κανείς να σκέπτεται με τρόπο σωστό απάνω σε ό,τι έχει γραφή. Γιατί αυτός που έχει γνώση των πορισμάτων της κεκτημένης πείρας, και ξέρει να τα μεταχειρισθεί, μου φαίνεται πως δεν θα κάνει ποτέ σοβαρά σφάλματα στην άσκηση της Ιατρικής (απόδοση στη νεοελληνική από την έκδοση του Α. Μαρτίνου).

21. Στο περιοδικό Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος²², τόμ. 28, Βιολογική Επιτροπή, σελ. 41, ο ιατρός Α. Γαβριηλίδης ανακοινώνει «Περί αναπλαστικής μετά περιγραφής νέου μικροβίου κακοήθους φλυκταίνης», στο οποίο παραπέμπει σε έργο του Ιπποκράτους και στην έκδοση του Έ. Littré, «η λέξις ανάπλασις εύχρηστος εν τη ιατρική έκπαλαι, σημαίνει δύναμιν φυσιολογικήν, αυτομάτως ενεργούσαν προς αναγέννησιν και επιδιόρθωσιν και αρμογήν, ως δηλούσι τα χωρία εν οίς αύτη απαντά παρά τω πατρί της ιατρικής. Εστί δε τα ταύτα τα εξής: "πάρεξις δε και διάτασις και ανάπλασις και τα άλλα κατά φύσιν", τα δε μινθύματα πουλύ προσλαμβάνοντα του υγιέος, επιδείν ως αν εξ επιδρομής τα ζυντακέντα πλέον ή αυτά εμινύθει, αλλοίη τη επιδέσει παραλλάξαντα, εκκλίνειν ες την αύξησιν και ανάπλασιν των σαρκών ποιήσεται», *Ouvres completes d' Hippocrate, par Έ Littré, Paris 1841, III, p. 318, 330-332, «Κατ' ιητριέον».*

Στο ίδιο περιοδικό, σελ. 149 κ.εξ., δημοσιεύεται το άρθρο του Ανδ. Αντύπα «Περί της ανατάξεως των εκ της ποττείας νόσου κυφώσεων», στο οποίο γίνεται παραπομπή στο «Περί άρθρων» του Ιπποκράτους, έκδοση του Littré, Παρίσι 1844, τόμ. IV, σελ. 182 κ.εξ., όπου γίνεται αναφορά στην κύφωση.

22. Στο άρθρο του Μενέλαου Σακόρραφου, «Αι τρεις μεγάλοι θεραπευτικοί μέθοδοι κατά της πνευμονικής φυματίωσης», 1909, παραθέτει κείμενο του Ιπποκράτους, «Περί ευσημοσύνης 4», «οίησις γαρ μάλιστα εν ιατρική αιτήν μεν τοίσι κεχημένοισιν, όλεθρον δε τοίσι χρεομένοισιν επιφέρει».

23. Στη «Φυσιολογία του Ανθρώπου», του Ρήγα Νικολαΐδου, Αθήνα 1912, στο εισαγωγικό μέρος, σελ. 2-3, τονίζεται ότι από τον Γαληνό (χωρίς όμως να καταχω-

21. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Πρώιμα παιδιατρικά κείμενα», *Πρακτικά 1ης Ημερίδας Ιστορίας της Ελληνικής Παιδιατρικής*, Αθήνα 2007, σελ. 43-51.

22. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Παιδιατρικά θέματα στη Βιολογική Επιτροπή του Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου (1898-1904)», *Πρακτικά 5ης Ημερίδας Ιστορίας Ελληνικής Παιδιατρικής*, Αθήνα 2015, σελ. 113-123.

ρίζονται παραπομπές σε έργα και κείμενά του) άρχισε να αναπτύσσεται η επιστημονική φυσιολογία και πως «ο Γαληνός πρώτος εξήνεγκε την γνώμην, καθ' ην προς κατανόησιν των νοσηρών εξεργασιών εν τω ανθρωπίνω σώματι απαραίτητος είνε η ακριβής γνώσις της κατασκευής και των λειτουργιών αυτού και εις την γνώμην ταύτην έδωκε σάρκα και οστά εκτελέσας ζωντομάς και πειράματα επί ζώων και γενόμενος ούτως ο ιδρυτής της πειραματικής Φυσιολογίας».

24. Μεγάλο ενδιαφέρον για τις αναφορές στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς παρουσιάζει το σημαντικό τρίτομο έργο «Ανατομική του ανθρώπου» του Γεωργίου Σκλαβούνου²³, το οποίο άρχισε να εκδίδεται το 1915 και είχε τρεις επανεκδόσεις. Εντοπίστηκαν συνολικά 14 αναφορές, έξι στον πρώτο τόμο, επτά στον δεύτερο και μία αναφορά στον τρίτο τόμο. Οι μισές από τις αναφορές αυτές είναι σε έργα του Γαληνού, «Περί ανατομικών εγχειρήσεων», «Όροι ιατρικοί», «Περί μυών ανατομής» και «Περί χρείας των εν τω ανθρώπου σώματι μορίων», δείγμα κι αυτό της ευρύτητας των γνώσεών του και της εξοικειώσεώς του με το πολύτομο έργο του Γαληνού. Οι παραπομπές αυτές είναι μερικές φορές και με τα σχετικά αποσπάσματα. Για παράδειγμα, γράφει για τον όρο «μυώδες πλάτυσμα» στη σελ. 512 του πρώτου τόμου, πως από τον Γαληνό δόθηκε το όνομα αυτό παραπέμποντας στο σχετικό έργο, «ονομαζέσθω δ' υφ' ημών ένεκεν σαφούς διδασκαλίας μυώδες πλάτυσμα», Γαληνός, «Περί μυών ανατομής», τόμ. 18B, σελ. 930, έκδ. Kühn.

Επίσης παραπέμπει στο «Όνομαστικόν» του Πολυδέυκου δύο φορές, όταν γράφει για «το μήλον της παρειάς» (δεύτερος τόμος, σελ. 27) και το απόσπασμα «ρινός δε εκατέρωθεν ανέστηκεν υπέρ τας παρειάς τα καλούμενα μήλα, α εστίν υποφθάλμιος φρουρά των οφθαλμών, Όνομαστικόν, Β. 27». Επίσης για τους συμφυείς οδόντες σημειώνει στον ίδιο τόμο, σελ. 56, πως «οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουσι περί ατόμων και κρανίων σχόντων συμφυείς τους οδόντας δίκην μονομερούς οστού δι' επιπολής γραμμών διηρημένου. Πρβλ. Πολυ-

δέυκου Όνομαστικόν Β', 94²⁴. Ηρόδοτος. ΙΧ, 83». Μάλιστα, όπως παρατηρούμε, παραπέμπει παράλληλα και στον Ηρόδοτο²⁵, ο οποίος σημειώνει ότι μετά τη Μάχη των Πλαταιών, αφού διαλύθηκαν οι σάρκες των σκοτωμένων βρέθηκε ένα κρανίο, που δεν είχε καμία ραφή, καθώς και γνάθος της οποίας η άνω είχε μονοφυείς οδόντες, όλους σαν ένα κόκαλο.

Ομοίως, για την κλείδα κάνει αναφορά στον Αριστοτέλη παραπέμποντας σε έργο του, «έτι δε παρά ταύτ' επί συναφής και συγκλείσεως χάριν, οίον η κλεις. Όθεν ίσως και τούνομα, Αριστ. Περί ζώων μορίων κ.τ.λ. σελ. 420, έκδ. Tauchnitii, Λειψία 1832». Για τον όρο «πλευραία», σε υποσημείωση στη σελ. 164 του πρώτου τόμου της Ανατομικής του, δίνει και τη λαϊκή ονομασία παραπέμποντας στο σχετικό έργο του Θεόφιλου Πρωτοσπαθάρου, «παγίδες κατά τον Θεόφιλον Πρωτοσπαθάριον, εξ ου και η λέξις παγίδια (πρβλ. «Περί της του ανθρώπου κατασκευής», Βιβλ. 5, σελ. 90 και 192)». Μία άλλη αναφορά είναι στον Αέτιο, όταν στον δεύτερο τόμο, σελ. 86, γράφει για τη «σταφυλή». Σημειώνει πως «οι αρχαίοι διακριτως μετεχειρίζοντο τους όρους "σταφυλή και κιονίς", όρα Αετίου, έκδ. Kühn, σελ. 16».

Ο Γ. Σκλαβούνος, όταν γράφει για τον τρίτο γομφίο, προσθέτει παραπομπή επισημαίνοντας ότι οι αρχαίοι γνώριζαν «την απόφραξιν των οδόντων ή την δέσιν αυτών». Το σχετικό κείμενο βρίσκεται στον δεύτερο τόμο, σελ. 46, «ο 3ος άνω γομφίος, ως έχων μικροτέραν μύλην πάντων των λοιπών γομφίων, ερείδεται μόνον επί των δύο οπισθίων τριτημορίων του 3ου κάτω γομφίου, Λουκιανού Ρητόρων διδάσκαλος, τόμ. 3, μ. 1, σ. 96. – Τέτταρας έτι οδόντας... εχούσης χρυσίω και τούτους ενδεδεμένου²⁶.

24. Στο «Όνομαστικόν» Β', 94, σημειώνεται «και τους μεν έχοντας πικνούς και συνεχείς τους οδόντας, μακροβίους».

25. Ηροδότου, Ιστορία, Βιβλίον Θ', 83, «Των νεκρών περιπιλωθέντων τας σάρκας (συνεφόρεον γαρ τα οστά οι Πλαταιέες ες ένα χώρον) ευρέθη κεφαλή ουκ έχουσα ραφήν ουδεμίαν αλλ' εξ ενός εούσα οστέου. Εφάνη δε και γνάθος, και το άνω της γνάθου, έχουσα οδόντας μονοφυέας, εξ ενός οστέου πάντας, τους τε οδόντας και του γομφίου».

26. Το πλήρες κείμενο είναι στην έκδοση Luciani Samosatensis Opera, ex Recognitione Caroli Iacobitz, editio stereotypa, vol. III, Lipsiae 1896, p. 96, «έπειτα δε γραί συνοικίσας το πρώτον μεν εγαστριζόμενη προς αυτής ερά προσποιούμενος γυναικός εβδομηκοντούτιδος τέτταρας έτι λοιπούς οδόντας εχούσης, χρυσίω και τούτους ενδεδεμένους».

23. Δμ. Καραμπερόπουλος, Αναφορές στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς του Γεωργίου Σκλαβούνου στην «Ανατομική του», Αθήνα 2009. Περίληψη είχε δημοσιευθεί στο Πρόγραμμα της 2ης Πανελληνίας Διημερίδας Ιστορίας της Ιατρικής «Οι Μεγάλοι Ανατόμοι του Παρνασσού», Αμφίκλεια Φθιώτιδος, 7-8 Νοεμβρίου 2009, σελ. 32-33.

– Ίσως εκ τούτου συνακτέον ότι οι αρχαίοι εγνώριζον την απόφραξιν των οδόντων ή την δέσιν αυτών».

25. Στο βιβλίο «Η Ελονοσία εν Ελλάδι (1930-1940)» των Γρηγορίου Λιβαδά και Ιωάννου Σφάγγου και στο Τέταρτο Κεφάλαιο «Στοιχεία Ιστορίας της ελονοσίας εν Ελλάδι», παρατίθεται κείμενα από τα Ορφικά στο οποίο «ανευρίσκεται αριστοτεχνική περιγραφή των πυρετικών τύπων της ελονοσίας». Μνημονεύεται η Ιπποκρατική Συλλογή, έκδοση του C.G. Κύηη, με αναφορές στους τριταίους, ημιτριταίους, τεταρταίους πυρετούς. Επίσης καταχωρίζονται αποσπάσματα από τα έργα του Γαληνού, καθώς και οι Βυζαντινοί ιατροί οι οποίοι μνημονεύουν την ελονοσία: Ορειβάσιος, Παλλάδιος, Αέτιος, Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, Παύλος Αιγινήτης, Ιωάννης Ακτουάριος.

26. Ο Γ. Φιλιππόπουλος στο βιβλίο του «Κλινική Ψυχιατρική», Αθήνα 1961, στη «Βραχεία ιστορική ανασκόπηση» μνημονεύει τον Ιπποκράτη και το έργο του «Περί ιερής νόσου», τον Αριστοτέλη, τον Ασκληπιάδη, τον Γαληνό και Αρεταίο τον Καππαδόκη. Επίσης στο Δεύτερο Μέρος, «Περί ψυχοσωματικής Ιατρικής», στην αρχή παραθέτει ένα απόσπασμα του Πλάτωνος, «Σωκράτης εις Χαρμίδην ή περί σωφροσύνης».

27. Ο Κωνστ. Χωρέμης²⁷ (1898-1966), καθηγητής της Παιδιατρικής και Ακαδημαϊκός, στο βιβλίο του «Παιδιατρική», Αθήνα 1966, καταχωρίζει αναφορές σε αρχαία κείμενα. Συγκεκριμένα στον πρόλογο σελ. ζ', έχει κείμενο από την Πολιτεία III 405d του Πλάτωνος, «και μάλ' έφη ως αληθώς καινά ταύτα και άτοπα νοσημάτων ονόματα. Οία, ην δ' εγώ, ως οίμαι, ουκ ην Επ' Ασκληπιού».

Στην Εισαγωγή (σελ. 1-12) έχει ως κεφαλίδα χωρίο από την επιστολή του Ιπποκράτους στο γιο του Θεσσαλό, «ιστορίης δε μελετώ σοι, ω παι, γεωμετρικής και αριθμησίος. Ου γαρ μόνον σέο και τον βίον ευκλέα και επί πολλά χρήσιμον ες ανθρωπίνην μοίρην επιτελέσει, αλλά και την ψυχήν οξυτέρην και τηλαυγεστέραν κατά το εν ιατρική ονειόσθαι παν ό,τι χρήζει» (Littre, τόμ. ΙΧ, p. 392, αρ. 22, 1861, Paris). Επίσης σημειώνει ότι «ο Ιπποκράτης ησχολήθη και με τας παιδικάς νόσους, δικαίως αποκληθείς και Πατήρ της Παιδιατρικής. Εις τους "Αφορισμούς" του περιγράφει τας άφθας, τας φλεγμονάς του ομφαλού, τας ωπιτίδας των νεογνών και βρεφών, την οδοντοφυί-

αν, τους σπασμούς, τας αμυγδαλιτίδας, το άσθμα, τους λίθους της κύστεως και τα εντερικά παράσιτα Και με την διατροφήν του βρέφους ησχολήθη ο Ιπποκράτης, κηρυσόμενος υπέρ της φυσικής διατροφής ως υπερτέρας της τεχνητής και τονίζων την ηυξημένην νοσηρότητα των βρεφών κατά τον αποθλασμόν»²⁸.

Ο Κωνστ. Χωρέμης μνημονεύει και τους άλλους αρχαίους γιατρούς, Σωρανό τον Εφέσιο, Αρεταίο τον Καππαδόκη, Ορειβάσιο, Παύλο τον Αιγινήτη. Στο τέλος της Εισαγωγής ο Χωρέμης παραθέτει χωρίο από τον Θέογνι, Ελεγ. Α', Σ. Κορρέ, 1948, στ. 183-186, σχετικά με το ότι ο άνθρωπος φρόντισε για την «εξευγένεσιν των ζώων, ελησμόνησε την εξευγένησιν του εαυτού του»: «Κριούς μεν και όνους διζήμεθα, Κύρνε, και ίππους, / Ευγενέας, και τις βούλεται εξ αγαθών / Κτήσασθαι. Γήμαι δε κακήν κακού ου μελεδαίνει. Εσθλός ανήρ, ην οι χρήματα πολλά διδώ...».

Ακολουθως, στο Πρώτο Κεφάλαιο «Αύξησις-Διάπλασις», σελ. 14, σχετικά με το τι είναι εκείνο που οδηγεί το ωάριο μετά τη γονιμοποίηση στην αύξηση, ο Χωρέμης παραθέτει εκτενές κείμενο από το «Περί ζώων γενέσεως» του Αριστοτέλους Β 735 α 12-21, τονίζοντας ότι «αι σύγχρονοι πρόοδοι της Βιολογίας δεν κατώρθωσαν ούτε κατά κεραίαν να προωθήσουν το ζήτημα πέραν των ορίων, τα οποία καθώρισεν η Αριστοτέλειος φιλοσοφία», «ταύτης μεν ουν ουθέν μόριον αίτιον της γενέσεως, αλλά το πρώτον κινήσαν έξωθεν, ουθέν γαρ αυτό εαυτό γεννά. Όταν δε γένηται, αύξει ήδη αυτό εαυτό. Διόπερ πρώτον τι γίνεσθαι ανάγκη πρώτον, ο αυξήσεως αρχήν έχει. Είτε γαρ φυτόν είτε ζώον, ομοίως τούτο πάσιν υπάρχει το θρεπτικόν. Τούτο δ' έστι το γεννητικόν ετέρου οίον αυτό. Τούτο γαρ παντός φύσει τέλειον έργον και ζώου και φυτού, ανάγκη δε δια τόδε, ότι, όταν τι γένηται, αυξάνεσθαι ανάγκη».

Στη σελίδα 79 σχετικά με τη «συναισθηματική εξέλιξη του παιδιού» τονίζει ότι «η ύπαρξις πρωτογόνων συναισθημάτων (a priori) εις τα νεογνά δέον να θεωρηται ασφαλής» και αναγράφει σε υποσημείωση τη ρήση του Εμπεδοκλή, «του νείκους και της φιλίας, ου γαρ ήρξαντο γίνεσθαι, αλλά προήσαν και έσονται αεί...»,

28. Διεξοδικότερα γράφουμε στη μελέτη μας «Αναφορές για το παιδί στην Ιπποκρατική Συλλογή», Δελτίο Α' Παιδιατρικής Κλινικής Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. 55, 2008, σελ. 387-395, σε μονοτονικό, ενώ σε πολυτονικό κυκλοφορήθηκε αυτοτελώς, Αθήνα 2009, (σελ. 28).

27. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Αρχαία ελληνικά κείμενα στην "Παιδιατρική" (1966) του Κων. Χωρέμη», Δελτίο Α' Παιδιατρ. Κλιν. Πανεπ. Αθηνών, τόμ. 59, 2012, σελ. 229-231.

συμπληρώνοντάς τη με την αναφορά στο λόγο του κατά την είσοδό του στην Ακαδημία των Αθηνών, «το κοινωνικόν συναίσθημα ή η ηθική συνείδησις από βιολογικής επόψεως», Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 34, 1959, όπου μνημονεύονται και οι αναφορές στον Αριστοτέλη.

Στο κεφάλαιο «Παιδοκομικοί κανόνες προσχολικής περιόδου», σελ. 256-257, σχετικά με το θεσμό του νηπιαγωγείου, σημειώνει ότι «την ανάγκη του νηπιαγωγείου κατείδε και ο Πλάτων. Γράφει ούτος εις τους Νόμους του: Ξυνιέναι δ' εις τα κατά κώμας ιερά δει πάντα ήδη τα τηλικαύτα παιδιά, από τριετούς μέχρις εξ ετών, κοινή τα των κωμητών εις ταυτόν έκαστα. Τας σε τροφούς έτι των τηλικούτων κοσμιότητός τε και ακολασίας επιμελείσθαι. Των δε τροφών αυτών και της αγέλης ξυμπάσης, των δώδεκα γυναικών μίαν καθ' εκάστη τετάχθαι κοσμούσαν κατ' ενιαυτόν των προειρημένων ας αν τάξωσιν οι νομοφύλακες. Ταύτας δε αιρείσθωσαν μεν αι των γάμων κύριαι της επιμελείας, εξ εκάστης, της φυλής μίαν, ήλικας αυταίς. Η δε καταστάσα αρχέτω φοιτώσα εις το ιερόν εκάστης ημέρας και κολάζουσα αεί τον αδικούντα. Μετά δε τον εξέτην και την εξέτην διακρίνεσθαι μεν ήδη το γένος εκατέρων. Κόροι μετά κόρων κ.λπ., Πλάτωνος, Νόμοι, Βιβλ. 794 ΑΒ».

Τέλος, στο Κεφάλαιο 7, «Ψυχολογία και ανατροφή του παιδιού», σελ. 268, ο Χωρέμης για τη σωστή ανατροφή παραθέτει χωρίο πάλι από τους «Νόμους» του Πλάτωνος, «ορθής μεν παιδείας τυχών και φύσεως ευτυχούς, θειότατον και ημερότατόν τε ζώνον γίνεσθαι φιλεί, μη ικανώς δε ή μη καλώς τραφέν αγριώτατον οπόσα φύει η γη, Νόμοι ΣΤ 766 Α».

28. Ο Ιπποκράτης, η Ιπποκρατική Σχολή καθώς και ο Γαληνός μνημονεύονται στο βιβλίο «Υγιεινή του ανθρώπου» του καθηγητού Βασιλείου Βαλαώρα, Αθήνα 1967, Β' έκδοση, Ιστορική ανασκόπηση, σελ. 23 κ. εξ. Στην αρχή του δευτέρου Μέρους σελ. 114 κ.εξ. με τίτλο «Φυσικόν περιβάλλον», μνημονεύεται το έργο του Ιπποκράτους, «Περί αέρων, υδάτων και τόπων», τονίζοντας

ότι από την εποχή του Ιπποκράτους «το περιβάλλον με το κλίμα, την κατοικία και το ύδωρ, ως κύριους εκπροσώπους ασκεί αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της υγείας και τον βαθμό ευεξίας του ανθρώπου».

29. Στην Εισαγωγή της «Ταξινόμησης των Ψυχικών Διαταραχών» ο Καθηγητής κ. Γ. Χριστοδούλου στην «Ψυχιατρική» του, τόμ. πρώτος, Αθήνα 2000, σημειώνει χαρακτηριστικά για τον Ιπποκράτη: «Αυτός που εισήγαγε τα ψυχικά νοσήματα στην Ιατρική νοσολογία, περιέγραψε, χαρακτήρισε και καθιέρωσε βασικές διαγνωστικές κατηγορίες, ήταν ο Ιπποκράτης (460-370 π. Χ)». Στη συνέχεια γίνεται ανάλυση της ιπποκρατικής ταξινόμησης, χωρίς όμως να μνημονεύεται άλλος αρχαίος ιατρός.

Συνοπτικά, έγινε ενδεικτική αναφορά σε ιατρικά κείμενα του Νεότερου Ελληνισμού, στα οποία διαπιστώνεται ότι οι συγγραφείς τους αναφέρονται στους αρχαίους Έλληνες ιατρούς, ιδιαίτερα στον Ιπποκράτη και τον Γαληνό. Το στοιχείο αυτό δείχνει το σχετικό ενδιαφέρον τους για την πνευματική ιατρική κληρονομιά, η οποία είναι η βάση της Δυτικής Ιατρικής, και επιπλέον δείχνει το πνευματικό επίπεδο των συγγραφέων τους.

Ιδιαίτερα αξίζει να μνημονευθούν οι περιπτώσεις των καθηγητών του 20ού αιώνα Γεωργίου Σκλαβούνου και Κων. Χωρέμη, οι οποίοι στα βιβλία τους έχουν καταχωρίσει πολλές παραπομπές και με αποσπάσματα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, δείγμα της δυναμικής του πνεύματός τους, και οι οποίοι θα πρέπει να αποτελούν παράδειγμα στους νεότερους Έλληνες ιατρούς. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε αρκετά ελληνικά ιατρικά συγγράμματα και εργασίες λείπει οποιαδήποτε αναφορά στους αρχαίους. Θα άξιζε τον κόπο να προγραμματισθεί μία συστηματική έρευνα των βιβλίων, τα οποία προσφέρονται στους φοιτητές της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με σκοπό να καταγραφεί η σχετική αναφορά ή μη στους αρχαίους Έλληνες ιατρούς. ■

Ancient Greek Physicians' references on medical texts of the New Hellenism**Karaberopoulos D**

It is mentioned that the writers of some medical books of New Hellenism (18th-19th century) are referred to the Ancient Greek Physicians, especially to Hippocrates and Galen. That indicates their interest in the ancient medical heritage, which is the base of the Western Medicine. Moreover, it shows the cultural level of the writers.

Especially, it's worth mentioning the cases of the

professors of 20th century, George Sclavounos and Konstantinos Choremis, who have many references with texts to the Ancient Greek Physicians in their medical books, that shows the power of their mind and they should set an example to the newer Greek Physicians. However, it is pointed out that there are not any references to the Ancient Greek Physicians in a lot of Greek Medical books of that period.

ΛΕΞΕΙΣ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΥ: Hippocrates; Galen; New Hellenism; Medical books